

74.03
і-197

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ІВАНКІВ НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

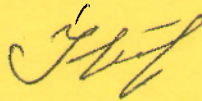
УДК 371.213.8.09(477)“XX”

**ПРИНЦИП КРАЄЗНАВСТВА
В ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ
(20 – 30-ті роки ХХ століття)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Дрогобич – 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Чепіль Марія Миронівна,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
кафедра загальної педагогіки
та дошкільної освіти, завідувач.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Вихрущ Віра Олександрівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
кафедра педагогіки і методики
початкового навчання, завідувач;

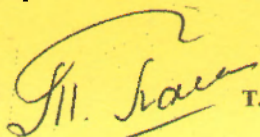
кандидат педагогічних наук, доцент
Панасенко Елліна Анатоліївна,
Слов'янський державний
педагогічний університет,
кафедра педагогіки, доцент.

Захист дисертації відбудеться 13 жовтня 2009 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.01 у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, к. 20.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2.

Автореферат розісланий 11 вересня 2009 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.І.Пантюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. На початку ХХІ століття світові тенденції розвитку освіти зумовили напрями модернізації національної системи освіти в Україні. Реформування змісту навчання і виховання, організації навчального процесу початкової школи передбачене Законом України “Про освіту”, Державною національною програмою “Освіта” (Україна ХХІ століття), “Концепцією 12-річної загальної середньої освіти”, “Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ столітті”, “Національною програмою виховання дітей та учнівської молоді в Україні”. Серед цілей і пріоритетних завдань виховання визначено формування громадянина України, патріота своєї країни, виховання любові до рідної землі, родини, народу, держави.

Аналіз наукових досліджень з проблеми організації навчального процесу засвідчує, що краєзнавство, яке поширюється на дидактику, теорію і практику виховання, пронизує різноманітними функціями багатогранний навчально-виховний процес початкової школи, має на меті підвищення якості знань учнів, формування патріотів своєї держави. З цього погляду особливе зацікавлення викликають дослідження минулого, що дає змогу глибше зрозуміти та осмислити сутність педагогічних ідей і теорій, зокрема принципу краєзнавства в організації навчального процесу. Краєзнавство, виступаючи у різноманітності форм, розширює кругозір школярів, розвиває їх пізнавальні інтереси, сприяє моральному, трудовому, естетичному, екологічному, фізичному вихованню. У процесі краєзнавчої роботи учні самостійно засвоюють навчальний матеріал, набувають навичок, необхідних у житті, готуються до практичної діяльності та розширюють загальноосвітні знання. Краєзнавство розглядається не лише як діяльність школярів, спрямована на вивчення краю, а й як одна з умов поліпшення викладання навчальних предметів.

Ідея використання краєзнавчих матеріалів у навчальному процесі обґрунтована у працях Я. Коменського, Ж. – Ж. Руссо, К. Ушинського та ін. Роль навколишнього середовища в процесі навчання і виховання, ідея народності висвітлені у науковому доробку Г. Ващенко, Б. Грінченка, Т. Лубенця, С. Русової.

Більш детальне обґрунтування краєзнавчої роботи розпочалося в період активізації діяльності школи у вивченні довкілля у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Завдяки працям Д. Багалія, М. Грушевського, П. Постоева та інших були здійснені краєзнавчі дослідження окремих регіонів України. Велику роль у визначенні змісту шкільного краєзнавства відіграли керівники освіти того часу Г. Гринько, В. Затонський, Я. Ряппо, М. Скрипник. Форми, методи і засоби вивчення навколишнього середовища знайшли відображення у працях К. Дубняка, Д. Зайцева, Л. Миловидова, П. Мостового, О. Музиченка, Я. Чепіги та інші. Сформульовані ними концептуальні засади національної освіти не втратили актуальності й сьогодні.

Окремі аспекти теорії та практики виховання дітей засобами шкільного краєзнавства у 20 – 30-х рр. ХХ ст. досліджують В. Бенедюк, Т. Бондаренко,

Г. Дем'янчук, Т. Завгородня, І. Зайченко, С. Золотухіна, М. Євтух, В. Кемінь, М. Левківський, Д. Луцик, Л. Потапова, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, О. Тімець, П. Тронько, М. Чепіля та інші. Методологічне, загальнонаукове й теоретичне значення для започаткованої проблеми мають праці С. Гончаренка, В. Ковальчука, М. Савчина, В. Скотного, Н. Скотної, Є. Приступи.

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що методичні аспекти сучасного шкільного краєзнавства висвітлені в працях В. Корнєєва, М. Костиці, В. Обозного, І. Пруса, К. Строева та інші.

В останні роки проблема краєзнавства знайшла обґрунтування у дисертаційних роботах В. Бугрія ("Становлення та розвиток системи краєзнавчої роботи в школах Північно-Східної України у 20 – 30-х рр. ХХ ст."); Н. Рудницької ("Шкільне краєзнавство на Волині (1917 – 1932 рр.)"); О. Костюкової ("Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст."); А. Хведася ("Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кінці ХІХ – першій половині 40-х рр. ХХ ст. Джерела і література. (На матеріалах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей)"); О. Кошопала ("Тромадянське виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності").

Однак цілісної наукової інтерпретації принципу краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні наразі немає. Об'єктивна потреба історико-педагогічного аналізу зазначеної проблеми, відсутність узагальнених історико-педагогічних досліджень з даної теми, її теоретична та практична значущість для реалізації соціальних запитів та потреб дитини і недостатній рівень її вивчення зумовили вибір теми дослідження – "Принцип краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття)".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до плану науково-дослідницької роботи кафедри педагогіки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка в рамках теми "Зміст навчання і виховання в умовах реформування освіти України" (протокол № 15 від 21. 12. 2004 р.). Тему роботи затверджено на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 15 від 15 грудня 2005 р.) та узгоджено на засіданні бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 3 від 21.03.2006 р.).

Мета дослідження – систематизувати теоретичні аспекти й узагальнити практичний досвід реалізації краєзнавчого принципу в організації навчального процесу початкової школи в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття) для врахування його позитивних ідей та творчої реалізації у сучасних умовах.

Мета дослідження зумовила розв'язання таких завдань:

- на основі аналізу стану дослідженості проблеми систематизувати вітчизняні напрацювання з проблеми;

- обґрунтувати сутність, тенденції та етапи реалізації принципу краєзнавства у початковій школі України у 20 – 30-ті роки ХХ ст.;
- висвітлити роль і значення принципу краєзнавства у навчальних планах, комплексних навчальних програмах, підручниках та посібниках для початкових шкіл України досліджуваного періоду;
- розкрити реалізацію принципу краєзнавства у позакласній роботі з молодшими школярами (20 – 30-ті роки ХХ ст.);
- визначити можливості творчої реалізації ідей історичного досвіду в навчальному процесі загальноосвітньої школи І ступеня в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – краєзнавство у початковій школі України 20 – 30-х років ХХ століття.

Предмет дослідження – сутність та механізми реалізації принципу краєзнавства у навчальному процесі початкової школи в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття).

Територіальні межі дослідження поширюються на територію Наддніпрянщини, українські етнографічні землі якої входили до складу Російської імперії, згодом УНР (без західних областей) і СРСР. Саме на цій території у 20 – 30-ті роки ХХ ст. краєзнавство ефективно впроваджувалося у навчальний процес основного типу школи – семирічки, що складалася з двох концентрів – першого (1 – 4 групи) і другого (5 – 7 групи).

Хронологічні межі дослідження продиктовані інтенсивністю та розмаїттям краєзнавства в українському шкільництві. Розробка концепції нової школи “Проект Єдиної школи на Україні” сприяла пошуку ефективних форм та видів роботи, системоутворювальною основою яких стало краєзнавство. Нижня межа дослідження пов’язана із затвердженням на другій Всеукраїнській нараді з питань освіти “Схеми освіти УРСР” (1920 р.), розробленої Наркомосом. Верхня межа – 1932 р. – визначається постановами ЦК ВКП(б) щодо загальноосвітніх шкіл, згідно з якими вивчення місцевого виробництва й довкілля перестало бути головним змістом освіти. У школах України поновлюється предметне викладання з акцентом на теоретичному рівні знань, а краєзнавство поступово вилючається з навчального процесу.

Методологічною основою дослідження є: гуманістична теорія пізнання, діалектичний принцип всезагального зв’язку предметів і явищ матеріального світу, вивчення їх розвитку на основі єдності історичного та логічного, загального, одиничного й особливого. Теоретичні положення про роль навколишнього середовища у процесі навчання і виховання дитини, засоби становлення та самореалізації особистості, психолого-педагогічні закономірності розвитку її індивідуальності, про необхідність вивчення явищ у їх взаємозв’язку, системний аналіз педагогічного процесу в конкретних історичних умовах, комплексне використання методів наукового дослідження. Керуючись краєзнавчим принципом та культурологічним підходом до вивчення соціальних явищ, у дослідженні зроблено спробу систематизувати та розкрити принцип краєзнавства.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові ідеї з проблем теорії та історії педагогіки, філософії, психології, соціології, матеріали науково-методичних видань та періодики 20-х років минулого століття. У ході дослідження проаналізовано науково-методичні публікації діячів, педагогів, які очолювали освітню галузь України цього періоду (Г. Гринька, В. Затонського, І. Огієнка, С. Русової, Я. Ряппо, М. Скрипника), праці відомих українських педагогів (Г. Ващенко, Т. Лубенця, О. Музиченка, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Я. Чепіги та ін.), а також науково-теоретичні дослідження І. Беха, Н. Бібік, В. Галузинського, С. Гончаренка, М. Євтуха, М. Левківського, В. Паламарчук, О. Савченко, О. Сухомлинської та ін.

Для розуміння концептуальних основ розвитку української школи проаналізовано державні документи України та СРСР про освіту, що видані в період 1920 – 1930 рр., а також сучасні законодавчі акти в галузі шкільництва (Закон України “Про освіту”, Державну національну програму “Освіта” (Україна XXI століття), “Концепцію 12-річної загальної середньої освіти”, “Національну доктрину розвитку освіти України у XXI столітті”, “Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні”). Теоретичні засади дослідження ґрунтуються на “Концепції краєзнавчої освіти та виховання (шкільної, позашкільної, вищої)” (2000 р.).

Відповідно до названих методологічних підходів визначено комплекс основних методів дослідження: *пошуково-бібліографічний* – систематизація і класифікація філософської, психолого-педагогічної, методичної літератури, законодавчих актів України; *історико-педагогічний* – аналіз архівних і друкованих джерел, матеріалів періодичної преси, дослідження еволюції краєзнавчого принципу у вітчизняній педагогіці 20 – 30-х років; *предметно-цільовий* – аналіз історичної, педагогічної, психологічної літератури першої половини ХХ ст.; *концептуально-порівняльний аналіз* – зіставлення наявних психолого-педагогічних теоретичних підходів до визначення й обґрунтування принципу краєзнавства; *хронологічний* – дослідження динаміки зміни змісту, форм, методів роботи щодо принципу краєзнавства у досліджуваній період; *структурно-системний аналіз* змісту, форм, методів і засобів навчання та виховання з метою узагальнення виявлених здобутків, їхньої інтерпретації у річиші сучасної освітньої парадигми.

Джерельну базу дослідження становлять фонди Центрального державного архіву вищих органів влади й управління (ЦДАВО України, фф. 27, 166, 2582), Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ), Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. Сухомлинського (м. Київ), Наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України (м. Львів); законодавчі та нормативні акти, які регламентували роботу загальноосвітньої школи України; звіти про роботу окремих із них; статистичні дані; монографії, історико-педагогічна література і преса зазначеного періоду, праці філософів, соціологів, психологів, педагогів; педагогічна публіцистика; педагогічна література вітчизняних і зарубіжних авторів, а також вітчизняні державні документи щодо

розвитку освіти в Україні; результати наукових педагогічних досліджень у галузі історії педагогіки та дидактики; Інтернет-ресурси тощо.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в педагогічній науці України вперше *системно* узагальнено сутність принципу краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття) і визначено його найважливіші тенденції (обов'язкове початкове ознайомлення з рідним краєм з перших днів перебування дитини в школі; налагодження послідовності “село – місто – регіон” у процесі вивчення краєзнавчого матеріалу; дослідження виробництва у регіоні на старшому ступені навчання) й етапи (1920 – 1924 рр.; 1924 – 1928 рр.; 1928 – 1932 рр.) в реалізації краєзнавчого принципу в початковій школі; уточнено дефініцію “принцип краєзнавства” у педагогічній науці; в історичному аспекті *систематизовано і проаналізовано* реалізацію принципу краєзнавства у навчальних планах і програмах, підручниках та посібниках для початкової школи; *конкретизовано* форми і методи урочної й позаурочної роботи з молодшими школярами щодо реалізації принципу краєзнавства.

Подальшого розвитку набули провідні ідеї, положення, що складають теоретичну основу українського шкільного краєзнавства; *визначено* можливості творчої реалізації ідей історичного досвіду у навчальному процесі загальноосвітньої школи I ступеня на сучасному етапі; у науковий обіг введено маловідомі архівні документи (ЦДАВО України, ф. 27, оп. 12; ф. 166, оп. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; ф. 2582, оп. 2).

Практична значущість дослідження визначається тим, що його результати можуть бути використані у навчально-виховному процесі початкових шкіл, при укладанні навчальних програм з історії педагогіки, теорії навчання, спецкурсів і спецсемінарів; при написанні підручників і посібників, навчально-методичної літератури для вищих педагогічних навчальних закладів різних рівнів акредитації, створенні довідково-енциклопедичних видань і педагогічних антологій; написанні дипломних і магістерських робіт з історико-педагогічної проблематики. За результатами наукового дослідження розроблено програму спецкурсу “Принцип краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні: минуле і сьогодення”.

Основні результати дисертації **впроваджено** у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка на кафедрах: педагогіки (акт № 1106 від 27. 10. 2008 р.), теорії та методики фізичного виховання (акт № 500 від 14. 05. 09 р.), культурології та українознавства (акт № 501 від 14. 05. 09 р.), Полтавському державному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка (акт № 4300/01–37/29 від 01. 10. 2008 р.), Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (акт № 01–08/06–01/618 від 24. 06. 2009 р.), Слов'янському державному педагогічному університеті (акт № 68 – 08 – 160 від 06. 10. 2008 р.), Дрогобицькій загальноосвітній школі I – III ступенів № 1 імені Івана Франка (акт № 295 від 20. 10. 2008 р.).

розвитку освіти в Україні; результати наукових педагогічних досліджень у галузі історії педагогіки та дидактики; Інтернет-ресурси тощо.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в педагогічній науці України вперше *системно* узагальнено сутність принципу краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття) і визначено його найважливіші тенденції (обов'язкове початкове ознайомлення з рідним краєм з перших днів перебування дитини в школі; налагодження послідовності “село – місто – регіон” у процесі вивчення краєзнавчого матеріалу; дослідження виробництва у регіоні на старшому ступені навчання) й етапи (1920 – 1924 рр.; 1924 – 1928 рр.; 1928 – 1932 рр.) в реалізації краєзнавчого принципу в початковій школі; уточнено дефініцію “принцип краєзнавства” у педагогічній науці; в історичному аспекті *систематизовано і проаналізовано* реалізацію принципу краєзнавства у навчальних планах і програмах, підручниках та посібниках для початкової школи; *конкретизовано* форми і методи урочної й позаурочної роботи з молодшими школярами щодо реалізації принципу краєзнавства.

Подальшого розвитку набули провідні ідеї, положення, що складають теоретичну основу українського шкільного краєзнавства; *визначено* можливості творчої реалізації ідей історичного досвіду у навчальному процесі загальноосвітньої школи I ступеня на сучасному етапі; у науковий обіг введено маловідомі архівні документи (ЦДАВО України, ф. 27, оп. 12; ф. 166, оп. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; ф. 2582, оп. 2).

Практична значущість дослідження визначається тим, що його результати можуть бути використані у навчально-виховному процесі початкових шкіл, при укладанні навчальних програм з історії педагогіки, теорії навчання, спецкурсів і спецсеінарів; при написанні підручників і посібників, навчально-методичної літератури для вищих педагогічних навчальних закладів різних рівнів акредитації, створенні довідково-енциклопедичних видань і педагогічних антологій; написанні дипломних і магістерських робіт з історико-педагогічної проблематики. За результатами наукового дослідження розроблено програму спецкурсу “Принцип краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні: минуле і сьогодення”.

Основні результати дисертації **впроваджено** у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка на кафедрах: педагогіки (акт № 1106 від 27. 10. 2008 р.), теорії та методики фізичного виховання (акт № 500 від 14. 05. 09 р.), культурології та українознавства (акт № 501 від 14. 05. 09 р.), Полтавському державному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка (акт № 4300/01–37/29 від 01. 10. 2008 р.), Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (акт № 01–08/06–01/618 від 24. 06. 2009 р.), Слов'янському державному педагогічному університеті (акт № 68 – 08 – 160 від 06. 10. 2008 р.), Дрогобицькій загальноосвітній школі I – III ступенів № 1 імені Івана Франка (акт № 295 від 20. 10. 2008 р.).

Вірогідність результатів та основних висновків дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю його вихідних положень; застосуванням комплексу взаємозумовлених методів, адекватних об'єкту, предмету, меті й завданням дослідження; опорою на принципи системності, історизму й об'єктивності; використанням широкої джерельної бази й архівних матеріалів; апробацією і впровадженням результатів дослідження у практику роботи сучасної початкової школи.

Апробація результатів дослідження. Про результати дисертаційної роботи повідомлено в доповідях на наукових та науково-практичних конференціях: *міжнародних* – “Зміст громадянської освіти і виховання: історія, реалії, перспективи” (Херсон, 2006), “Формування цінностей сучасної особистості” (Дрогобич, 2007), “Підготовка соціальних педагогів та соціальних працівників в Україні в контексті Болонського процесу” (Чернівці, 2007), “Здоров'я у житті та спорті: фактори ризику та зберігаючі технології” (Київ, 2007), “Реалізація здорового способу життя – сучасні підходи” (Дрогобич, 2007), “Актуальні проблеми і перспективи трудової та професійної підготовки молоді” (Дрогобич, 2008); *всеукраїнських* – “Сучасні проблеми художньо-трудової підготовки вчителів: теорія, досвід, зміст і технології” (Дрогобич, 2006), “Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації” (Київ, 2007), “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції” (Київ, 2007), “Художньо-освітній простір України в контексті новітньої історії” (Київ, 2007), “Медико-біологічні та соціально-педагогічні аспекти збереження здоров'я людини” (Дрогобич, 2008); *регіональних* – “Проблеми змісту освіти у контексті трансформаційних суспільних процесів” (Дрогобич, 2008), “Інноваційні процеси в системі освіти” (Дрогобич, 2009); *круглому столі* – “Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України” (Київ, 2007). Матеріали дослідження обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедр педагогіки, теорії та методики фізичного виховання, культурології та українознавства й одержали позитивну оцінку на засіданнях вченої ради соціально-гуманітарного факультету, а також апробувалися під час виступів на звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (2005 – 2008 рр.) й у роботі творчих груп учителів Львівської області.

Публікації. За результатами наукового дослідження опубліковано 17 одноосібних публікацій, з яких 7 вміщені у виданнях ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, 6 додатків на 37 сторінках, списку використаних джерел (327 позицій, у тому числі – 35 архівних справ). Загальний обсяг дисертації – 246 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 178 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методологію і джерела дослідження, його хронологічні межі, сформульовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення, представлено апробацію та впровадження отриманих науково-практичних результатів, подано відомості про структуру роботи.

У першому розділі – **“Принцип краєзнавства як наукова проблема”** – простежено генезу і ступінь дослідженості принципу краєзнавства, розкрито погляди науковців щодо питань краєзнавства, проаналізовано науково-теоретичні засади принципу краєзнавства.

Аналітичний огляд джерельної бази дає підстави для констатації, що українськими вченими нагромаджено велику кількість фактичного і теоретичного матеріалу з проблематики дослідження. Зацікавленість досліджуваною проблемою значно зросла на межі двох тисячоліть. Зрозуміло, що в сучасних соціально-політичних, економічних, культурно-історичних умовах існування України увага до питання пошуку нових, ефективних шляхів реалізації краєзнавчо-пошукової діяльності молодших школярів зростає. Однак відповідні явища та факти ще недостатньо систематизовані, узагальнені, що спричинило вибір теми дисертації.

Наукову літературу з обраної тематики поділено на дві групи. Перша – праці вітчизняних і зарубіжних науковців з питань краєзнавства, шкільного краєзнавства, принципу краєзнавства; друга – публікації, присвячені використанню принципу краєзнавства у початковій школі України досліджуваного періоду. В узагальнювальних працях з історії розвитку та становлення початкової освіти і краєзнавства принципу краєзнавства приділено недостатньо уваги.

Вивчення психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що єдиного визначення принципу краєзнавства немає. Поняття “краєзнавство”, “принцип краєзнавства”, “шкільне краєзнавство” розглядаються у комплексі.

На основі здійсненого нами науково-теоретичного аналізу встановлено, що принцип краєзнавства є важливою педагогічною проблемою. Зіставлення результатів досліджень вітчизняних учених дає підстави для твердження, що принцип краєзнавства має динамічний характер. Його обґрунтування започатковане К. Ушинським та Д. Семеновим у дореволюційний період, знаходить подальший розвиток у педагогіці 20-х років. Краєзнавство розумілось як певна система діяльності вчителів та учнів, спрямована на цілісне вивчення природничої та соціальної сфер рідного краю, а також його продуктивних сил і культури. Це, своєю чергою, дало змогу забезпечити реалізацію навчання у школі на конкретному життєвому досвіді дітей і встановлювати зв'язки між знаннями, які отримувалися у школі, і навичками, що набувалися у результаті дослідження рідного краю, що уможливило розвиток цілісного світорозуміння учнів.

Принцип краєзнавства забезпечував умови для вивчення матеріалу “від відомого – до невідомого”. Маючи уявлення про природу та закономірності її

розвитку, про населення і господарство рідного краю, учні могли глибше пізнати більш віддалені райони держави, а також зарубіжні країни.

Суттєвий аспект краєзнавчого принципу і в тому, щоб надати можливість учням у знайомій місцевості, повсякденному оточенні спостерігати дійсність в органічному зв'язку її окремих компонентів, а результати спостережень використовувати на уроках для формування понять. Завдяки цьому спрощується і механізм засвоєння абстрактних понять. Використання принципу краєзнавства у навчальному процесі дає можливість зміцнити фізичне і психічне здоров'я дітей, вдосконалити навички спілкування і взаємодії особистості та групи в соціумі, у природному середовищі за допомогою таких організаційних форм, як похід, екскурсія, прогулянка, робота в шкільному краєзнавчому музеї тощо.

У контексті проблеми дослідження доцільним вважатимемо визначення принципу краєзнавства не лише як використання краєзнавчого матеріалу на уроках і в позакласній діяльності, а й цілеспрямовану діяльність учителя та учня зі збереження національних цінностей, кращих досягнень національної і загальнолюдської культури. Отже, краєзнавчий принцип є педагогічною проблемою, яка заслуговує на глибоке опрацювання, аналіз і подальше вивчення, зважаючи на сучасні умови функціонування української школи.

Загалом науковці 20-х рр. ХХ ст. не висловлювали єдиної думки як щодо ролі краєзнавства для розвитку школи, так і в трактуванні способу застосування краєзнавчого матеріалу в шкільництві. П. Волобуєв, П. Мостовий, Л. Миловидов вважали, що принцип краєзнавства варто формувати саме на матеріалі певної місцевості, розуміючи під ним принцип добору дидактичного матеріалу за територіальною ознакою, підпорядкований основним завданням школи. Водночас значна частина педагогів і вчених визнавали краєзнавство складовим елементом окремих предметів (В. Геринович, В. Кістяковський, П. Постосєв, М. Сумцов та ін.). У дисертації термін “краєзнавство” розглянуто багатоаспектно: як систему знань про рідний край, принцип дидактики, напрям практичної діяльності вчителя та учня та ін.

На потребі відображення національної ідеї, пріоритету рідної мови, географії України у краєзнавстві наголошували М. Грушевський, С. Русова, Я. Чепіга та ін. Важливим пріоритетом краєзнавства вони вважали залучення дітей до вивчення старожитностей краю (історичних, мистецьких та етнографічних), завдяки яким вони осмислюватимуть себе українцями.

Стрижневою у поглядах на краєзнавство згаданих нами науковців була ідея народності. У цьому контексті неабияку роль відігравала початкова школа, яка у даній ситуації була не лише підґрунтям здобуття освіти, а й потребою розвитку особистості.

У 1920 – 1921 н. р. Наркомос УРСР видав навчальні плани для єдиної семирічної школи, які пропонували в 1 – 4 класах під час вивчення рідної мови, арифметики й природознавства проводити уроки “краєзнавства”, що мали на меті ознайомлення учнів з історією, географією та виробництвом краю. Починаючи з 1923 р., навчання у школах України проводилося за

комплексними програмами, органічною складовою яких було краєзнавство. Для початкових класів найбільш характерним був такий концентричний розподіл матеріалу з краєзнавства за роками:

- 1-й рік – ознайомлення з природними та соціальними аспектами села (чи частини міста);
- 2-й рік – пізнання району (чи міста в цілому) як політико-економічного центру;
- 3-й рік – концентрація уваги учнів на економіці й природі округи, певних районів та окремих галузей народного господарства УРСР і СРСР;
- 4-й рік – поглиблене вивчення економіки й природи УРСР та СРСР.

Можна стверджувати, що до 1925 р. в початкових та школах-семирічках вводиться систематичне вивчення рідного краю. Зокрема, в початкових класах краєзнавчий матеріал включався до комплексних програм у такій послідовності: сім'я – школа – село (місто) – повіт – губернія. У 5 – 6-х класах краєзнавчий матеріал систематично вивчався у процесі засвоєння таких дисциплін, як природознавство, географія, суспільствознавство.

Протягом 1926 – 1932 рр. спостерігається тенденція більш чіткої диференціації вивчення рідного краю у процесі навчальної діяльності учнів. Аналіз системно-структурного змісту комплексних програм початкової школи засвідчує, що вони містили компонентну і контекстну складові. Контекстний аналіз доводить, що в комплексних програмах тісно пов'язана природничо-географічна, виробнича і соціокультурна тематика, а компонентний свідчить, що краєзнавчий матеріал у комплексних програмах можна структурувати за схемою “місцевість – регіон – держава”.

Характерними для початкової школи досліджуваного періоду була нестача висококваліфікованих кадрів, які б володіли українською мовою, відсутність навчально-методичної літератури у загальноосвітніх закладах, а також жорсткий контроль з боку партійних та директивних органів за вчительством, що на початку 1930-х років призвело до штучної дискредитації тих педагогів, котрі підтримували політику українізації. Уповільнювало поширення українізації загальноосвітньої школи і небажання деяких партійних керівників – як місцевого, так і республіканського рівня, переходити на ведення діловодства українською мовою.

Однак незважаючи на низку труднощів, згідно зі статистичними матеріалами, у 1932 – 1933 н. р. загальним навчанням було охоплено 98% дітей віком до 10 років, а 95% випускників початкової школи продовжували навчання у п'ятих класах.

23 серпня 1930 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання на Україні”, якою зобов'язано протягом короткого часу залучити всіх дітей і підлітків від 8 до 15 років до навчання у школі.

У розвитку початкової школи в 30-ті роки відбуваються значні зміни. Вони поширюються на всі основні складові діяльності школи – її мету, зміст навчально-виховного процесу, його організаційні форми, стосунки вчителів та

учнів, управління школою, і відбуваються під впливом рішень про засудження педології, уведення комплексної системи, бригадно-лабораторного методу навчання.

У *другому розділі* – “**Реалізація принципу краєзнавства у навчальному процесі початкової школи в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття)**” – розкрито місце краєзнавчого принципу у планах, комплексних навчальних програмах, підручниках та посібниках для початкової школи, у позакласній роботі з молодшими школярами, а також визначено можливі шляхи творчого використання історичного досвіду у навчальному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня на сучасному етапі.

Установлено, що узгодження основних напрямів, навчальних пошуків у природному середовищі зі структурою та змістом навчального матеріалу сприяє більш глибокому усвідомленню школярами суті природних, географічних, історичних процесів і явищ, підвищує світоглядне значення краєзнавчої інформації.

Комплексні програми передбачали концентричний принцип розподілу краєзнавчого матеріалу на першому концентрі: навчання першого року орієнтувало дитину в найближчому оточенні (родина, школа, вулиця), другого – декларувало поглиблене вивчення найближчого оточення (родина, вулиця, школа, район). На третьому році навчання ставилося завдання ознайомити дітей зі становищем рідної округи, на четвертому – вивчити політико-економічний розвиток України та СРСР. Школи самостійно визначали обсяг і зміст комплексних тем відповідно до виробничої бази на місцях. Крім того, кожен учитель у межах свого предмету мав розкривати частину комплексної теми. Програма старшого концентру трудової школи також передбачала застосування краєзнавства, але вже винятково з методичною метою: місцевий матеріал використовувався як наочні об’єкти для порівняння. Роль принципу краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи зростає при застосуванні проблемно-пошукових методів навчання, забезпеченні логічної єдності спостережень у природному середовищі з процесом активного переосмислення зібраної учнями інформації про рідний край.

Констатуємо, що в умовах переходу до трудової школи та професійної підготовки школярів в Україні краєзнавство стає першоосновою загальної освіти. Краєзнавча справа України в 20 – 30-х рр. ХХ ст. розглядалася як найефективніше знаряддя дослідження явищ та використання здобутих знань у життєвій практиці.

У 1924 – 1932 рр. навчальний процес у школі будувався на основі комплексної системи. Комплексні програми призводили до скасування предметного навчання, оскільки діяльність школи концентрувалася навколо певної комплексної теми, тісно пов’язаної з найближчим оточенням. Форми організації краєзнавчої роботи передбачали значно більшу частку групового навчання: учні спільно планували роботу, готувалися до екскурсій і краєзнавчих обстежень, трудових проектів, обговорювали результати

досліджень, що здійснювалося групами-бригадами або індивідуально. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. "Про навчальні програми та режим в початковій і середній школі" передбачала заняття з постійною групою учнів відповідно до розкладу. Основними методами краєзнавчої роботи в умовах комплексної системи навчання були: бесіда, розповідь, екскурсія, дослідницький та трудовий метод, метод проектів.

Краєзнавчий принцип у педагогіці 20-х років реалізовувався в початковій школі передовсім засобами комплексної системи навчання, тобто у процесі ознайомлення учнів з природою та суспільним середовищем (праця – природа – суспільство). Розподіл програм для села і міста здійснювався не за адміністративною, а за виробничою ознакою. Краєзнавчий підхід базувався на вивченні суспільно-виробничої основи оточення, а тому й тематика комплексів у програмах для міських шкіл передбачала вивчення не природи і суспільства, а явищ виробничого процесу. У сільських школах принцип краєзнавства впроваджувався дещо по-іншому. Оскільки на селі основними видами виробництва були хліборобство, скотарство, садівництво, різні ремесла тощо, то сільська школа пристосовувала практичний план виховання та навчання до цих галузей виробництва; розвивала в учнів, майбутніх селян, свідомість щодо своєї оселі, праці своїх батьків.

Узагальнення досліджуваної проблеми засвідчує, що використання принципу краєзнавства у навчальному процесі початкової школи було неоднозначним та непослідовним. Краєзнавчий компонент у навчальних програмах і планах був провідним. У педагогічній науці України склалося чітке поняття про важливість краєзнавчої роботи для самоусвідомлення дітьми спільності зі своїм народом та оточенням. Крім того, відповідно до змісту освіти, краєзнавча діяльність спрямовувалася на реалізацію головних принципів розбудови в Україні трудової школи. Тому здебільшого теми навчальних програм мали виробничо-краєзнавчий характер. З кожним роком навчання матеріал ускладнювався. Водночас фрагменти краєзнавчих знань були розпорошені по різних розділах програм, і тому в практичній роботі значна їх частина не використовувалася. У програмах не вказувалося, де черпати краєзнавчі відомості і як їх застосовувати в практичній діяльності.

Підготовка численних підручників та навчально-методичних посібників Я. Чепігою, П. Постосвим, В. Скороходом та ін., реалізація змісту краєзнавчих тем у виховній роботі з урахуванням методичних вказівок вищезазначених педагогів сприяла реалізації принципу краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи.

Серед тенденцій використання принципу краєзнавства у початковій школі варто відзначити: епізодичність та певну штучність в оволодінні школярами змістом краєзнавства у першій половині 20-х рр.; значну творчість і певну своєрідність використання краєзнавчих засобів у діяльності вчителів та учнів трудових шкіл у другій половині 20-х рр., їх регіональну спрямованість. У процесі вивчення шкільного курсу природознавства, географії, історії забезпечується чіткіше усвідомлення школярами поняття про рідний край не

лише як про найближче довкілля, але й як про свою Батьківщину, рідну Вітчизну.

Краєзнавчий принцип у початковій школі сприяв патріотичному, моральному, трудовому, естетичному, екологічному, фізичному вихованню, розширював кругозір школярів, розвивав їхні пізнавальні інтереси. Органічним структурним компонентом у цьому процесі було патріотичне виховання, яке пропонувалося розпочинати з виховання почуття любові до рідного краю, бо, як стверджували тогочасні педагоги, можна любити тільки те, що знаєш. Треба було дати змогу дітям оглянути навколишню місцевість, розповісти їм про річку, ліс, озеро, флору і фауну, найближчі села, їх будівлі, професії і ремесла місцевого населення.

Актуальними завданнями, які ставилися перед початковою освітою у контексті досліджуваної проблеми, були: організація вчителями нових краєзнавчих гуртків та реформування існуючих; підготовка програм їх діяльності; коригування змісту шкільних предметів навколо краєзнавства; підвищення рівня викладання краєзнавства у початковій школі і виокремлення проблеми у цьому процесі; періодична організація екскурсій для учнів; створення шкільних краєзнавчих музеїв, при яких повинна бути відповідна бібліотека.

Серед дидактичних особливостей і педагогічних завдань впровадження принципу краєзнавства у позакласній роботі С. Русова виділяє завдання і досліди "над живим матеріалом" (наприклад, записати казку від бабусі, улюблену пісню даного села чи легенду про нього та ін.); виготовлення діаграм, карт районування в рідному селі різних хліборобських культур; ведення шкільного календаря головних історичних подій, сільських народних свят; анкетування з метою опису села тощо.

Спрямування позакласної роботи сільської та міської початкової школи було дещо різними. Серед завдань виховної роботи у міських школах виділяли її виробничий ухил. Тут краєзнавчі завдання безпосередньо пов'язувалися з експериментальним дослідженням тієї або іншої галузі місцевого господарства. Навчання у такій школі мало практичний нахил: охоплювало й екскурсійні спостереження, й планові завдання окремим групам щодо ознайомлення з тим чи іншим засобом виробництва та його формами, а також практичні роботи. Усім цим школа безпосередньо вводила учня в саму гущу виробництва, розвивала нахил до технічних спостережень, увагу до трудових форм сучасного життя.

Вивчення джерельної бази свідчить, що серед найпоширеніших форм позакласної роботи з молодшими школярами, які реалізовували принцип краєзнавства досліджуваного періоду, були екскурсії, подорожі, прогулянки учнів під керівництвом вчителя, робота в музеях, гуртках, клубах. Їх аналіз зроблено на сторінках дисертації. Позакласна робота здійснювалася в осередках, які засновувались у самій школі, або за її межами.

Використання принципу краєзнавства у навчальному процесі сучасної початкової школи сприятиме розвитку та удосконаленню у молодших школярів

навичок загальної культури, рухової активності, володіння простими прийомами психотерапії, дає можливість ознайомлення з правилами соціальної безпеки та ін. Все це вимагає обов'язкового перебування на свіжому повітрі та збільшення рухової активності. Даний валеологічний аспект особливо важливий сьогодні у зв'язку зі значним збільшенням навчального навантаження у закладах освіти, зниженням частки активного відпочинку в житті дітей, екологічними катастрофами, що несприятливо впливають передовсім на слабкий організм молодшого школяра.

Принцип краєзнавства у сучасній початковій школі зреалізовується у масових, групових та індивідуальних формах роботи. Серед найбільш поширених прийомів використання краєзнавства сьогодні є: краєзнавчий вступ до уроку, або до одного з його етапів; краєзнавче доповнення уроку; впровадження елементів комплексної системи (групові заняття, бригадно-лабораторний метод); використання краєзнавчих тем на уроках читання, української мови, математики тощо; краєзнавча конкретизація основних питань уроку (доцільно використовувати на уроках природничо-математичного циклу); самостійна робота з краєзнавчими матеріалами, текстами тощо.

Проте сьогодні, як свідчить педагогічний досвід, досить проблемним є кваліфіковане системне викладання краєзнавства. Тому розробка нових ефективних методик навчання школярів системи краєзнавчих знань є нагальною. Як показав аналіз науково-педагогічної літератури, на сьогодні основними особливостями використання принципу краєзнавства в початковій школі є добровільність, можливість розвитку нахилів та здібностей молодших школярів, здатність використовувати різноманітні технології навчання.

Узагальнення результатів наукового дослідження дає підстави для таких висновків:

1. Історіографічний огляд проблеми свідчить, що до цього часу немає цілісної наукової інтерпретації принципу краєзнавства. Проаналізувавши джерельну базу з урахуванням сучасних теоретико-методологічних підходів, які застосовуються у науковому дослідженні, розкрито дефініцію "краєзнавство", "принцип краєзнавства" як дидактичну категорію. Більшість сучасних дослідників поділяють такий підхід, вважаючи його сутністю вивчення учнями історії, культури, природи, економіки свого краю. Принцип краєзнавства полягає у засвоєнні учнями краєзнавчих знань із розповіді учителя чи підручника, самостійному досліджуванні рідного краю з пізнавальною і науковою метою. Однак виконані до цього часу дослідження, на відміну від запропонованого, висвітлюють систему краєзнавчої роботи з учнями середнього і старшого шкільного віку.

2. На підставі цілісного історико-педагогічного аналізу наукових підходів до краєзнавства в Україні зазначеного періоду нами узагальнено сутність принципу краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи з урахуванням суспільно-політичних, культурних й освітніх умов. Реалізація принципу краєзнавства здійснювалися у двох напрямках: *національно-демократичному*, для якого характерними були розробка національної системи

освіти і виховання, серцевиною яких стало національно-патріотичне виховання, утвердження української національної ідеї; трактування краєзнавства як чинника виховання, який повинен допомогти учневі знайти шлях до себе, до своєї ідентичності; *радянсько-українському*, який відзначався впливом марксизму-ленінізму, впровадженням комуністичної системи виховання, що знайшло відображення у становленні і розвитку українського шкільництва, заідеологізованому змісті освіти.

3. Нами виокремлено й схарактеризовано три етапи (1920 – 1924 рр.; 1924 – 1928 рр.; 1928 – 1932 рр.) реалізації краєзнавчого принципу в початковій школі, що відбувалося передовсім засобами комплексної системи навчання, тобто у процесі ознайомлення учнів з природою та суспільним середовищем, що їх оточує: праця – природа – суспільство.

Перший етап (1920 – 1924 рр.) – впровадження принципу краєзнавства в навчальний процес початкової школи як основи її діяльності (так званий цикл початкового краєзнавства). У 1 – 4 класах учнів ознайомлювали з історією, культурою, географією та господарством рідного краю. Відповідно до навчальних планів для трудової школи на 1923/24 н. р., навчання здійснювалося за комплексами, в яких краєзнавство займало провідне місце. На першому концентрі розподіл краєзнавчого матеріалу мав таку послідовність: 1-й рік – ознайомлення із природними й соціальними площинами сім'ї, школи, села (міський варіант – вулиці, міста); 2-й рік – політико-економічне вивчення району; 3-й рік – ознайомлення з народним господарством й природою деяких районів та окремих галузей виробництва УРСР і СРСР; 4-й рік – ґрунтовніше вивчення економіки й природи УРСР та СРСР.

Для другого етапу (1924 – 1928 рр.) характерним було запровадження в Україні комплексних програм навчання. Їх детальний аналіз засвідчує, що вивчення краєзнавчого матеріалу відбувалося у послідовності “місцевість, регіон, держава”, в якій тісно пов'язувалася природничо-географічна, соціокультурна, виробнича тематика. Краєзнавчий принцип у початковій школі визнається як наукова категорія, що характеризує вивчення рідного краю у навчально-виховному процесі.

На третьому етапі (1928 – 1932 рр.) реалізація принципу краєзнавства набуває виробничого “ухилу”, що виявилось у політиці відмови від краєзнавства у початковій школі, зменшення ролі краєзнавства у початковій школі, які стали причиною згортання краєзнавчого підходу в українському шкільництві. У 1928 – 1930 рр. краєзнавчий принцип виконує роль виробничого інструментарію, запроваджені комплексно-проектні програми були спрямовані на виконання учнями практичних завдань та активної участі у виробництві, громадсько-політичному житті країни. Громадсько-корисна робота школи у програмах відображалася, але посилення активної участі школи у громадсько-політичному житті суспільства вимагало чіткішого спрямування в подачі краєзнавчого матеріалу, що сприяло б реалізації пріоритетного завдання трудової школи – підготовці умілих працівників для виробництва.

Провідними тенденціями в реалізації принципу краєзнавства у початковій школі були: обов'язкове початкове ознайомлення з рідним краєм з перших днів перебування дитини в школі; налагодження послідовності “село – місто – регіон” у процесі вивчення краєзнавчого матеріалу; дослідження виробництва у регіоні на старшому ступені навчання.

4. Краєзнавчий принцип був вирішальним у побудові шкільних програм, викладанні основ наук, утвердженні національної свідомості, формуванні світогляду та світосприйняття, надавав можливість учням у відомій місцевості та повсякденному оточенні спостерігати життя відповідно до взаємозв'язків його деяких складових частин, а наслідками спостережень послуговуватися на уроках для формування понять. П. Волобуєв, П. Мостовий, Л. Миловичов розглядали краєзнавство як основний принцип добору дидактичного матеріалу, О. Музиченко – метод навчання, П. Постоєв – метод і дисципліну, В. Герінович, С. Русова та ін. ототожнювали з однією із навчальних дисциплін.

5. Процес вивчення краєзнавства учнями початкових шкіл України у досліджуваній період був непослідовним та неоднозначним. Упродовж 1921 – 1925 рр. у школах України робиться спроба введення певних засобів оволодіння школярами даними про рідний край. Значне пожвавлення у використанні шляхів і засобів ґрунтового вивчення рідного краю стає вельми суттєвим у 1926 – 1929 рр. Цьому процесові також сприяло підготовка численних підручників та навчально-методичних посібників (В. Герінович, П. Постоєв, С. Рудницький, Я. Чепіга та ін.), які формували краєзнавче розуміння природи, виховували любов до Батьківщини, повагу до праці та до людей праці. Учителі у своїй діяльності активно застосовували сутність краєзнавчих тем з урахуванням методичного забезпечення вищезазначених педагогів.

6. Принцип краєзнавства реалізовувався у навчальному процесі початкової школи за допомогою методу проєктів, спостереження, дослідницького методу. Поширеними формами були екскурсії, участь дітей у господарському житті, роботі краєзнавчого гуртка, розвідок та збереженні пам'яток рідного краю, організації зустрічей із відомими людьми краю. Характерною особливістю навчального процесу початкової школи був перехід до осмисленого використання основ знань на практиці, що сприяло формуванню самостійності школярів, а вчителів відводилася роль консультанта.

7. Реалізація принципу краєзнавства у сучасній початковій школі стає вагомішою із застосуванням проблемно-пошукових методів навчання, при дотриманні послідовності спостережень у навколишньому середовищі з процесами життєдіяльного переосмислення отриманої молодшими школярами інформації та матеріалів про рідний край, розробці новітніх методик виховання творчої особистості школяра, спрямованих на формування наукового світорозуміння, світосприйняття, самостійності та індивідуалізацію навчальної роботи, використанні можливостей зарубіжного досвіду тощо. Таким чином

забезпечується методична цілісність навчально-виховного процесу на уроках і в позаурочний час.

Проведене дослідження не претендує на повне і всебічне розкриття всіх аспектів проблеми. Перспективними напрямками подальших наукових педагогічних студій вважасмо такі: реалізація принципу краєзнавства у змісті шкільної освіти України та зарубіжних країн, підготовка майбутнього вчителя до проведення краєзнавчої роботи з дітьми різновікових груп, роль краєзнавства у формуванні світогляду і самовизначення національних меншин України.

Основний зміст дисертації відображений у таких публікаціях:

I. Статті у наукових фахових виданнях

1. Харів Н. М. Краєзнавство як засіб патріотичного виховання молодших школярів (1900 – 1939 рр.) / Н. М. Харів // Молодь і ринок. – Дрогобич: Коло, 2006. – № 7 (22). – С. 112 – 115.

2. Харів Н. М. Реалізація принципу краєзнавства у змісті шкільної освіти (1919 – 1939 рр.) / Н. М. Харів // Молодь і ринок. – Дрогобич: Коло, 2007. – № 11 – 12 (34 – 35). – С. 123 – 126.

3. Харів Н. М. В. Сухомлинський про красу рідного краю як джерело патріотичної свідомості / Н. М. Харів // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія: педагогіка. – Тернопіль, 2007. – № 9. – С. 58 – 61.

4. Харів Н. М. К. Ушинський про краєзнавчий принцип у навчанні молодших школярів / Н. М. Харів // Наукові записки: Серія педагогічні та історичні науки – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. LXVI (66). – С. 178 – 183.

5. Харів Н. М. Краєзнавчі екскурсії у змісті шкільної освіти України 20 – 30-х років ХХ століття / Н. М. Харів // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія “Педагогіка та психологія” : 36. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 392. – С. 184 – 189.

6. Харів Н. М. Принцип краєзнавства у педагогічній спадщині Григорія Ващенка / Н. М. Харів // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: 36. наук. пр. / Редкол.: Т.І. Суценько (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя. – 2008. – Вип. 49. – С. 290 – 294.

7. Харів Н. М. Сутність принципу краєзнавства у педагогіці 20 – 30-х років / Харів Н. // Наукові записки: Серія педагогічні та історичні науки – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. LXXIV (74). – С. 228 – 234.

II. Статті у наукових виданнях, збірниках наукових праць і матеріалів науково-практичних конференцій

8. Харів Н. М. Вивчення краєзнавства у початкових класах школи як чинник пропагування минулого Вітчизни / Н. М. Харів // Проблеми і перспективи розвитку музеїв вищих навчальних закладів України: Матеріали

2-го Круглого столу, Київ, 23 – 24 листопада 2007 р. – К.: НТУУ “КПІ” ВПК ВПК “Політехніка”, 2007 – С. 68 – 69.

9. Харив Н. Н. Исторические аспекты развития туристско-краеведческой деятельности в просветительно-спортивных организациях “Пласт”, “Сич”, “Сокил”, “Луг” / Н.Н.Харив // Scientific review of physical culture of university of Rzeszow Poland – Rzeszow, 2007. – P. 251 – 253.

10. Харив Н. М. Краєзнавство у шкільній освіті України 20 – 30-х років ХХ ст. / Н. М. Харив // V Культурологічні читання пам’яті Володимира Подкопаєва “Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації”: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Міленіум, 2007. – С. 386 – 390.

11. Харив Н. М. Підготовка майбутніх істориків до виховної роботи / Н. М. Харив // Вісник соціально-гуманітарного факультету: Вип. 1: [зб. наук. праць]. – Дрогобич: Ред.-вид. відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2007. – С. 83 – 85.

12. Харив Н. М. Роль краєзнавства у вихованні школярів (історико-педагогічний аспект) / Н. М. Харив // Художньо-освітній простір України в контексті новітньої історії: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 22 – 23 листопада 2007 р. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2007 – С. 256 – 261.

13. Харив Н. М. Туристично-краєзнавча діяльність як чинник формування здорової особистості / Н. М. Харив // Реалізація здорового способу життя – сучасні підходи: Монографія / За заг. ред. М. Лук’яненка, А. Матвєєва, А. Подольски, Ю. Шкрєбтія. – Дрогобич: Коло, 2007. – С. 263 – 267.

14. Харив Н. М. Шкільне краєзнавство як чинник виховання молодших школярів / Н. М. Харив // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. матеріалів X Всеукр. наук.-практ. конф.: У 6-ти т. / Редкол.: Тимошенко І. І.(відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2007. – Т. 6. – С. 92 – 95.

15. Харив Н. М. Здоров’я і туристичне краєзнавство / Н. М. Харив // Медико-біологічні та соціально-педагогічні аспекти збереження здоров’я людини. – Дрогобич: Ред.-вид. відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 79 – 86.

16. Харив Н. М. Роль краєзнавства у вихованні молодших // Вісник соціально-гуманітарного факультету: Вип. II: [зб. наук. праць], за ред. М. М. Чепіль. – Дрогобич: Ред.-вид. відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2009. – С. 269 – 275.

17. Іваніків Н. М. Принцип краєзнавства у змісті навчання і виховання молодших школярів (історико-педагогічний аспект): посібник / Н. М. Іваніків. – Дрогобич: Ред.-вид. відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2009. – 114 с.

АНОТАЦІЇ

Іваніків Н.М. Принцип краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2009.

У дисертації вперше системно узагальнено сутність принципу краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття); уточнено дефініцію “принцип краєзнавства” у педагогічній науці; обґрунтовано тенденції й етапи реалізації краєзнавчого принципу в початковій школі; проаналізовано завдання та зміст шкільного краєзнавства у комплексних навчальних програмах, підручниках та посібниках для початкових шкіл України досліджуваного періоду; розкрито використання принципу краєзнавства у позакласній роботі з молодшими школярами означеного періоду; визначено перспективи використання принципу краєзнавства у навчальному процесі загальноосвітньої школи І ступеня на сучасному етапі.

Ключові слова: принцип краєзнавства, навчальний процес, зміст шкільної освіти, позанавчальна робота, початкова школа, Україна.

Иваникив Н.Н. Принцип краеведения в организации учебного процесса начальной школы в Украине (20 – 30-е годы ХХ столетия). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко. – Дрогобыч, 2009.

В диссертации впервые системно обобщена сущность принципа краеведения в организации учебного процесса начальной школы в Украине (20 – 30-е гг. ХХ столетия); раскрыты теоретико-методические аспекты данной проблемы.

В работе раскрыты предпосылки, этапы и тенденции в реализации принципа краеведения в начальной школе, который осуществлялся в двух направлениях: *национально-демократическом*, с присущими ему разработкой национальной системы образования и воспитания, утверждением национальной идеи; *трактовкой краеведения как средства воспитания, помогающего ученику найти путь к себе, к своей идентичности; советско-украинском*, который отмечался преобладающим влиянием марксизма-ленинизма, внедрением коммунистической системы воспитания, что нашло отражение в становлении и развитии украинской школы, в идеологизированном содержании образования.

В диссертации выделено три этапа (1920 – 1924; 1924 – 1928; 1928 – 1932) в реализации принципа краеведения в начальной школе, которыми

осуществлялся прежде всего средствами комплексной системы обучения в процессе ознакомления учащихся с окружающими природой и общественной средой (труд – природа – общество).

В течении первого этапа (1920 – 1924 гг.) осуществлялось внедрение принципа краеведения в учебный процесс начальной школы как основы ее деятельности. Это так называемый цикл начального краеведения. В начальных классах ученикам сообщали начальные сведения об истории, культуре, географии и хозяйстве родного края. В соответствии с учебными планами для трудовой школы на 1923 – 1924 уч. г., детей обучали по комплексам, в которых краеведение занимало ведущее место.

Второй этап (1924 – 1928 гг.) предполагал введение комплексных программ обучения. Их детальный анализ подтверждает, что изучение краеведческого материала происходило последовательно “местность – регион – государство”, который объединял тематику естественно-географическую, социокультурную, производственную. Краеведческий принцип в начальной школе признается как научная категория, характеризующая изучение родного края в учебно-воспитательном процессе.

Третий этап (1928 – 1932 гг.) имел такие характерные черты: производственный “уклон” реализации принципа краеведения; отказ от краеведения в начальной школе; внедрение классно-урочной системы обучения; уменьшение роли краеведения в начальной школе как причина свертывания краеведческого подхода в украинской системе образования. В 1928 – 1930 гг краеведческий принцип выполняет роль производственного инструментария; внедренные комплексно-проектные программы были направлены на выполнение учащимися практических заданий, а также на активное участие в производстве и общественно-политической жизни страны. Общественно-полезная работа школы отображалась в программах, но усиление активного участия школы в общественно-политической жизни общества требовало четко направленной подачи краеведческого материала, способствующей реализации приоритетной задачи трудовой школы – подготовке умелых работников для производства.

Принцип краеведения был решающим при составлении программ, преподавании основ наук, утверждении национального сознания, формировании мировоззрения и мировосприятия, а также давал возможность ученикам в повседневном окружении наблюдать жизнь во взаимосвязи ее некоторых проявлений, а последствия наблюдений использовать на уроках для формирования определенных понятий.

Анализ подготовленных многочисленных учебников и учебно-методических пособий показывает, что учителя достаточно активно реализовали в своей практике содержание краеведческих тем с учетом методического обеспечения.

Принцип краеведения воплощался в учебной и внеучебной работе при помощи таких методов, как проект, наблюдение, исследование. Распространенными формами воспитания были экскурсии, путешествия, работа

в музеях, кружках, клубах, участие детей в хозяйственной жизни, сохранении достопримечательностей родного края, организации встреч с известными людьми края. Анализ этих форм сделан на страницах диссертации. Характерной особенностью учебного процесса начальной школы был переход к осмысленному использованию основ знаний на практике, что способствовало формированию самостоятельности учеников, поскольку учителю отводилась роль консультанта.

Внедрение принципа краеведения в современной школе будет наиболее эффективным при использовании проблемно-поисковых методов обучения, при соблюдении первоочередных наблюдений над окружающей средой с последовательным переосмыслением полученной младшими школьниками информации и материалов о родном крае.

Ключевые слова: принцип краеведения, учебный процесс, содержание школьного образования, внеучебная работа, начальная школа, Украина.

Ivanikiv N.M. The principle of regional ethnography in the organization of primary school educational process in Ukraine (the 1920s – 1930s). – Manuscript

Dissertation for the scientific degree of Candidate of science (Theory of Education), speciality 13.00.01 – Theory of Education and history of pedagogy – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. – Drohobych, 2009.

In the dissertation we first entirely generalized the essence of the principle of regional ethnography in the organization of primary school educational process in Ukraine (the 1920s – 1930s); specified the definition “the principle of regional ethnography” in pedagogy; grounded the tendencies and stages in the principle of regional ethnography realization at primary school; analysed the tasks and content of school regional ethnography in complex syllabi, textbooks and manuals for primary schools in Ukraine of the period under investigation; exposed the use of the principle of regional ethnography in out-of-class work with junior pupils of the noted period; defined the prospects of the principle of regional ethnography use in the educational process of secondary school of the 1st level at the contemporary stage.

Key words: principle of regional ethnography, educational process, the content of school education, out-of-school work, primary school, Ukraine.